

УДК (UDC) 377(09)''1943/1950''

КОРОЛЬ В. М.

ЗМІСТ І ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАННЯ У ЗАКЛАДАХ СИСТЕМИ ТРУДОВИХ РЕЗЕРВІВ У ВІДБУДОВЧІЙ ПЕРІОД (1943-1950 рр.)*

Стаття присвячена дослідженню особливостей змісту та організації навчання у закладах системи державних трудових резервів в умовах відбудови економіки України. Автором були розглянуті навчальні плани шкіл ФЗН та ремісничих училищ 1940-х років. Було проаналізовано розподіл навчального часу між дисциплінами та їх змістовне наповнення.

Ключові слова: *повоєнна відбудова, система трудових резервів, школи ФЗН, ремісничі училища, навчальний процес, організація навчання, навчальна документація.*

Перманентне реформування освіти у незалежній Україні разом із доволі суперечливими його успіхами викликають бажання озирнутися назад, у минуле, щоб з'ясувати, як ця галузь функціонувала раніше. Та справа не у замріяному пошуку якоїсь забутої ідеальної моделі її існування, а у тверезому вивченні як успішних напрацювань, так і прикрих помилок на цій ниві. Даний досвід має допомогти нашій державі уникнути хибних рішень під час нинішніх чергових перетворень в освіті. Зокрема, важливо дослідити й історію її професійно-технічної складової. У цьому відношенні маємо констатувати, що сучасна українська система профтехосвіти є нащадком державних трудових резервів (ДТР) сталінської доби.

Система ДТР була створена у жовтні 1940 р. в умовах зростаючої мілітаризації радянської економіки напередодні війни з Німеччиною. Найбільшого ж розвитку ця централізована структура набула за відбудовчої доби у 1943-1950 рр. На трудові резерви покладалися завдання професійного навчання добровільно чи примусово залученої молоді і подальший розподіл її між підприємствами стратегічних галузей економіки в межах усього СРСР. Головним чином до мережі установ системи ДТР входили школи фабрично-заводського навчання (ФЗН), що готували робітників масових професій, та ремісничі училища (РУ), які навчали висококваліфікованих працівників технічно складних спеціальностей. Втім, наявними також були кілька галузевих аналогів обох із вказаних видів навчальних закладів.

Історію системи державних трудових резервів надзвичайно активно досліджували радянські вчені. Вони заклали підвалини історіографії даного питання. Їхні роботи мають значну цінність, хоча і є певною мірою тенденційними в оцінках подій і явищ, оскільки писалися під тиском партійних настанов і офіційної ідеології. Найбільш помітні роботи цього періоду належать С. Батишеву, А. Веселову, Е. Котляру, Г. Терещенку [1-4].

Король Віталій Миколайович - фахівець I категорії кафедри теорії та історії держави і права Сумського державного університету, здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. ScopusAuthor ID: 56705106200

*Робота здійснена в рамках виконання фундаментального дослідження №0115U000677 «Історичний розвиток порубіжжя Північно-Східної України як засіб конструювання загальнонаціональної моделі історичної пам'яті».

За часів незалежності українські історики отримали можливість із максимально об'єктивних позицій досліджувати дану тему. Цією проблематикою займаються О. Бомбандьорова, М. Лобода, А. Селецький [5-7]. Однак ми змушені зазначити, що в Україні інтенсивність дослідження системи ДТР зараз не виправдано низька. До того ж ціла низка аспектів її минулого залишається поза увагою науковців. Так, до питань навчального процесу у закладах трудових резервів вони звертаються лише мимохідь.

Тому ми ставимо за мету проаналізувати змістовне наповнення навчальних планів і програм закладів системи трудових резервів та особливості організації навчального процесу в них протягом періоду відбудови економіки України (1943-1950 рр.).

У статутах навчальних закладів системи ДТР в якості найпершого обов'язку учня обов'язково вказувалася вимога «завзято і наполегливо вчитися, освоїти професію, за якою навчається, в обсязі, встановленому навчальними програмами» [8, с. 52]. Навчальні ж програми прив'язувалися до таких важливих документів, як кваліфікаційна характеристика спеціальності та навчальний план.

Кваліфікаційна характеристика містила вимоги до виробничої підготовки робітника конкретної професії. У ній перелічувалися всі навички та технічні знання, якими мав володіти випускник. Тобто, цей вихідний документ розкривав саме сенс і кінцеву мету перебування у тому чи іншому закладі системи ДТР.

Структура і загальний режим навчання визначалися навчальним планом. У ньому вказувалися терміни навчання, перелік предметів, початок і кінець проходження певного курсу, а також кількість годин, що відводилися на викладання кожної дисципліни протягом тижня, чверті, року і, зрештою, всього періоду підготовки.

Термін навчання в закладах трудових резервів різних типів значно відрізнявся. Зазвичай, у школах ФЗН він становив 6 місяців. Процес підготовки у ремісничих, залізничних і гірничопромислових училищах (створені лише у 1949 р.) розраховувався на два роки. Існували також і рідкісні види навчальних установ, де курс навчання тривав три (художні ремісничі училища), чотири (спеціальні ремісничі училища) чи навіть сім років (спеціальні гірничотехнічні училища). Зазначимо, що останні два типи створювалися для залучення дітей-сиріт з 12-річного віку і давали крім робітничої кваліфікації ще й середню освіту, а тому навчання тут було довшим за рахунок ґрунтовного вивчення загальноосвітніх предметів.

Навчальні плани закладів, затверджені у листопаді 1943 р., порівняно з довоєнними, отримали збільшення часу на усі види підготовки. Втім, у роки війни відповідно до рішень Державного комітету оборони вся діяльність закладів трудових резервів була максимально орієнтована на виконання виробничих замовлень. Викладачів теоретичних дисциплін не вистачало, практично відсутніми були підручники та інша навчально-методична література. Тому теоретичне навчання часто мало характер технічного інструктажу на робочому місці, а виробниче - проводилося у кілька змін по 8 годин кожна. Відбувалися дострокові передачі молоді на виробництво без випускних іспитів [1, с. 223].

Після війни в установах системи ДТР було відновлено повноцінний навчальний процес включно з теоретичним навчанням, політзаняттями і фізичним вихованням. В училищах навчальний рік починався 1 вересня і закінчувався 31 липня. Він розподілявся на 4 навчальних чверті: перші три по 13 тижнів, а четверта - 8 тижнів. Такий розподіл полегшував виробниче планування, не порушуючи безпосередніх навчальних вимог.

Режим навчання у першому та другому класах РУ та їх галузевих аналогах мав певні відмінності. За навчальним планом у першому класі учні займалися 6 годин на день, причому 3 дні на тиждень відводилися на теоретичне навчання і 3 дні - на виробниче. Неділя залишалася вихідною

У другому класі протягом перших двох чвертей на виробниче навчання виділялися 3 дні на тиждень по 7 годин, а на теоретичне - 3 дні по 6 годин. Протягом третьої чверті на виробниче навчання відводилося 5 днів на тиждень по 7 годин, а на теоретичне - 1 день по 6 годин. Остання чверть повністю виділялася на виробничу практику по 7 годин на день, а консультації з теоретичних питань проводилися поза навчальним часом. Така побудова режиму обумовлювалася завданнями кожного відповідного періоду виробничого навчання і поступово готувала учнів до загальноприйнятих умов праці на підприємствах [9, с. 8].

Професійна підготовка здійснювалася перш за все шляхом виробничого навчання, що відіграло вирішальну роль у підготовці кваліфікованого робітника. На виробниче навчання завжди відводилося понад 60 % загального часу (Див. Табл. 1-2). Воно забезпечувало послідовне практичне оволодіння необхідними фаховими вміннями і навичками.

Таблиця 1. - Розподіл навчального часу в ремісничих училищах

Навчальні предмети	Загальна кількість годин за весь період навчання			
	За планами 1940 р. [2, с. 389]	За планами 1943 р. [10, с. 69]	За планами 1945 р. [2, с. 389]	
Виробниче навчання	2880	2904	2225	
Теоретичне навчання	Спецтехнологія	324	268	286
	Матеріалознавство (загальна технологія металів)	96	96	60
	Креслення	168	148	138
	Фізика	144	166	138
	Математика	240	240	207
	Російська мова і літературне читання	-	210	190
	Політзаняття	-	194	164
	Фізичне виховання (військова підготовка)	180	358	164
ВСЬОГО	4032	4584	3572	

Крім виробничого навчання важливу роль у професійній освіті відіграла теоретична підготовка. Учень мав отримати всебічну інформацію про свою роботу та виробничий процес у обсязі, необхідному для забезпечення випуску якісної продукції за максимальної продуктивності праці й мінімальних витрат сировини та енергії. Також майбутній робітник мав знати, як саме підтримувати довірене йому обладнання у зразковому стані й дотримуватися правил безпеки на підприємстві.

Таблиця 2. - Питома вага дисциплін у навчальних планах училищ

Групи навчальних дисциплін	Питома вага у відсотках до загальної кількості годин		
	За планами 1940 р. (підраховано за [2, с. 389])	За планами 1943 р. (підраховано за [10, с. 69])	За планами 1945 р. (підраховано за [2, с. 389])
Виробниче навчання	71,5	63,4	62,3
Спеціально-технічні дисципліни (спецтехнологія, матеріалознавство, креслення)	14,5	11,2	13,5
Загальноосвітні дисципліни (фізика, математика, російська мова, політзаняття)	9,5	17,6	19,6
Фізичне виховання (військова підготовка)	4,5	7,8	4,6

Найважливішою теоретичною дисципліною були заняття зі спеціальної технології. Вони мали на меті дати необхідні знання про устрій та експлуатацію обладнання, використання інструментів, технологічний процес, прийоми роботи та методи організації праці на виробництві. Також у навчальному плані виокремлювалися такі спеціально-технічні предмети, як матеріалознавство і креслення, що відігравали значну роль у формуванні технічної грамотності учнів. Обсяг спеціальних знань, що мали даватися в училищах, відповідав вищим тарифно-кваліфікаційним робітничим розрядам. Крім того, отримана підготовка повинна була стати базою для підвищення кваліфікації молодих робітників вже під час роботи безпосередньо на підприємстві.

Хоча всі вступники до училищ і повинні були мати щонайменше початкову освіту, однак цього виявлялося недостатньо для свідомого засвоєння професійних знань. Техніка тогочасного виробництва набула великої складності і однозначно будувалася на наукових основах. Щоб працювати з нею вже було недостатньо просто елементарно вміти читати, писати і рахувати. Серйозне оволодіння складними спеціальностями ставало неможливим без системного отримання знань математичного, природничого і навіть гуманітарного характеру. Тому училища надавали своїм вихованцям додаткову загальноосвітню підготовку, яка дозволяла ґрунтовно розбиратися у природних та суспільних явищах, сприяла розвитку розумових здібностей - спостережливості, мислення, пам'яті, уяви. Загальна освіта була не тільки базою професійної освіти, але й однією з найважливіших складових виховання молоді відповідно до запитів тогочасної тоталітарної системи.

Головними дисциплінами цього напрямку підготовки в училищах були математика, фізика, російська мова і літературне читання. Вивчаючи математику, учні тренувалися у необхідних виробничо-технічних розрахунках. У фізиці вони розглядали певні фізичні явища та закономірності з точки зору використання їх у виробничих процесах. Уроки російської мови і літературного читання, запроваджені наприкінці 1943 р., передбачали вправи учнів в усному та письмовому мовленні з використанням певною мірою матеріалу виробничого характеру. На російську покладалася роль універсальної

мови у масштабах усієї країни. Випускник-«трудорезервник» будь-якої національності, направлений у будь-який куточок Радянського Союзу, мав використовувати саме цю мову як інструмент комунікації на виробництві.

За рахунок запровадження викладання російської мови і політичних занять у навчальних планах 1943-1945 рр. для училищ кількість годин на вивчення загальноосвітніх дисциплін була значно збільшена. Їх питома вага по відношенню до всього навчального часу зросла майже до 20 %. Такий крок пояснювався необхідністю компенсувати падіння рівня освітньої підготовки серед молоді у роки війни і окупації та бажанням влади посилити ідеологічну обробку молоді. Зауважимо, що навчальні плани і програми 1945 р. з незначними змінами діяли до початку 1950-х років.

Проводячи загальноосвітню підготовку, училища не орієнтувалися на якісь певні класи середньої школи. Програми даних предметів значно відрізнялися від того, що вивчали звичайні школярі. Їх зміст визначався із урахуванням вимог до конкретного фаху. Наприклад, у курсі фізики доволі детально розглядалися важливі для більшості тогочасних робітничих професій розділи, присвячені механіці й теплоті, значно стисліше - електриці та магнетизму, і зовсім коротко - світлу і звуку. В закладах металургійної, хімічної та нафтовидобувної спеціалізації крім фізики додатково вивчали ще й хімію [9, с. 9].

Владою декларувалося, що діяльність навчальних закладів трудових резервів мала стати важливим кроком на шляху розв'язання поставленого Сталіним завдання з піднесення культурно-освітнього рівня робітників до рівня інженерно-технічних працівників. У засобах масової інформації зухвало пропагувалася ідея «знищення відмінностей і суперечностей між розумовою та фізичною працею», у реалізації якої одну з ключових ролей мало відігравати теоретичне навчання в училищах і школах ФЗН [11, с. 2].

Виробниче навчання і заняття зі спеціальної технології відбувалися протягом усього часу перебування учнів в училищі, щоб безперервно направляти їх професійний розвиток. Вивчення решти предметів навчального плану підпорядковувалося інтересам засвоєння спецтехнології і програм виробничого навчання. Звичайно, з точки зору інтересів практики, бажано було, щоб вивчення таких дисциплін, як матеріалознавство і креслення, завершувалося якомога раніше. Так учні мали б змогу виконувати навчально-виробничі завдання, свідомо розбираючись у кресленнях і властивостях оброблюваних матеріалів. Однак курс креслення неможливо пройти без засвоєння декількох розділів математики. Низка тем із матеріалознавства базується на знаннях із фізики, яка теж, у свою чергу, спирається на математику. Але зосередитися на вивченні всього курсу математики за перші місяці перебування в училищі теж було недоцільно, оскільки в курсі цієї точної дисципліни вирішальну роль відіграють розрахункові навички, а їх формування потребує вправ протягом тривалого проміжку часу.

Взяти до уваги усі вищевказані міркування намагалися наступним чином. Вивчення всіх предметів в училищах починалося одночасно. Але на математику як основу для інших дисциплін спочатку відводилося 4 години на тиждень, а потім тижневе навантаження спадало до 3-х, а на другому році навчання - до 2 годин. Зі спеціально-технічних курсів (спецтехнології, матеріалознавства, креслення) навпаки кількість годин на тиждень поступово збільшувалася.

На відміну від училищ, рівень освітньої підготовки мобілізованих до шкіл ФЗН не регламентувався. До багатьох із них спрямовувалися навіть малописьменні підлітки.

Навчання у школах ФЗН відрізнялося від училищ, перш за все, відсутністю загальноосвітніх предметів. Якщо їх і запроваджували в окремих школах, то у незначному обсязі. Вважалося, що такі дисципліни необов'язкові для робітників масових професій, яким достатньо і того освітнього рівня, з яким прийшли до трудових резервів.

У навчальний план шкіл системи ДТР крім виробничого навчання був включений розділ теоретичного навчання - «Інструктаж з технічного».

Його заняття відбувалися за темами: техніка безпеки, основи матеріалознавства, читання креслень, будова устаткування, технологічний процес, організація робочого місця і праці, трудове законодавство. Отже, якщо в навчальному плані училищ фігурували окремі предмети, то в школах ФЗН та ж інформація, але у доволі обмеженому обсязі, розглядалася як окремі питання одного комплексного курсу. Оскільки робітники масових професій дуже невеликою мірою були задіяні у самостійних розрахунках технологічного процесу, то з більшістю його операцій ознайомлення відбувалося взагалі лише практично безпосередньо під час виробничого навчання [9, с. 10].

Зазвичай мобілізації до шкіл ФЗН відбувалися двічі на рік. Відповідно молодь осіннього призову навчалася з жовтня по березень, а весняного - з березня по жовтень. Весь термін навчання у школах ФЗН умовно поділявся на три періоди. Звичайно, у кожному з них домінувало виробниче навчання. Але у першому - теоретична підготовка переважала над фізичним вихованням (військовою підготовкою), у другому ж - кількість занять з фізичного виховання чи військової підготовки зрівнювалася з теоретичними або навіть перевищувала їх. Третій період повністю присвячувався виробничій підготовці (*Див. Табл. 3-4*). Як правило, учні проводили його, практикуючись на базових підприємствах.

У другій половині 1940-х років «фезеюшники» за уніфікованим розкладом протягом 1-4-го тижнів навчання мали по 6 годин виробничого навчання щодня. У понеділок, середу, п'ятницю та суботу проводилися по 2 уроки теоретичної підготовки, а у вівторок і четвер - по уроку політичних занять і 2 години фізичного виховання. З 5-го по 16-й тиждень розклад відрізнявся від попереднього періоду лише тим, що суботні теоретичні заняття замінювалися на фізичне виховання. А 17-26-й тижні вже повністю відводилися на виробниче навчання, яке зростало до 8 годин на день. При цьому лише полігзаняття стабільно залишалися і тривали по вівторках і четвергах.

У школах, де гуртожитки, навчальні корпуси, майстерні і виробничі ділянки знаходилися на великій відстані одні від одних, і переміщення між ними вимагало тривалого часу, пропонувалося спеціально виділити два дні на тиждень для зосередження всіх занять з теоретичної, політичної і фізичної підготовки [12, с. 7].

У 1947 р. була спроба перевести частину шкіл ФЗН на 3-місячний термін навчання за рахунок урізання всіх видів підготовки. Згодом з'ясувалося, що кваліфікація випускників таких закладів залишалася недостатньою. Згодом від скорочених програм відмовляються. Більше того, у 1949 р. школи ФЗН деяких спеціалізацій, а також новостворені гірничопромислові школи

отримали навчальні плани, розраховані вже на 10 місяців підготовки. Подовження терміну навчання відбулося шляхом включення нових розділів і тем до виробничого та теоретичного циклів підготовки. Насамперед, це дозволило значно покращити якість професійної освіти майбутніх шахтарів, нафтовиків і будівельників.

Таблиця 3. - Потижнева кількість годин за напрямками підготовки у школах ФЗН металообробних спеціальностей у 1943-1945 рр. (складено за [10, с. 70])

	Виробниче навчання	Теоретична підготовка								Військова підготовка	Разом за навчальним планом	Політзаняття (поза планом)	
		Ознайомлення з виробництвом	Техніка безпеки	Основи матеріалознавства	Читання креслень	Будова устаткування	Основи поняття про технологічний процес	Організація робочого місяця і праці	Питання трудового законодавства				
Тижні навчання	1-й	24	10	8	2	-	-	-	-	-	4	48	2
	2-6-й	36	-	-	4	4	-	-	-	-	4	48	2
	7-8-й	36	-	-	-	4	4	-	-	-	4	48	2
	9-11-й	36	-	-	-	-	4	4	-	-	4	48	2
	12-й	36	-	-	-	-	-	2	4	2	4	48	2
	13-й	36	-	-	-	-	-	-	4	2	6	48	2
	14-й	42	-	-	-	-	-	-	-	2	4	48	2
	15-22-й	42	-	-	-	-	-	-	-	-	6	48	2
23-26-й	48	-	-	-	-	-	-	-	-	-	48	2	
Всього годин		1026	10	8	22	28	20	14	8	6	106	1248	52

Таблиця 4. - Загальний потижневий розподіл навчального часу в школах ФЗН у др. пол. 1940-х рр. [12, с. 6]

Предмети	Годин на тиждень			Всього годин
	1-4 тиждень навчання	5-16 тиждень навчання	17-26 тиждень навчання	
Виробниче навчання	36	36	48	1056
Інструктаж з технімуму	8	6	-	104
Фізичне виховання	4	6	-	88
РАЗОМ	48	48	48	1248
Поза планом				
Політзаняття	2	2	2	52

Для «трудрезервників» усіх навчальних закладів обов'язково викладався предмет, що декларувався як один з найважливіших, - політичні заняття. Спочатку ця дисципліна читалася позапланово, а згодом її було включено і до навчальних планів. Головною метою політичних занять визначалося «виховання в учнів соціалістичного відношення до праці, розуміння кожним молодим робітником свого громадянського обов'язку перед Батьківщиною». Державі були потрібні не просто кваліфіковані робітники, а палкі носії комуністичних ідей, готові до жертвності в ім'я їх перемоги, або, принаймні, лояльні до режиму громадяни, переконані у перевагах радянського ладу над капіталістичним.

Програма політзанять для шкіл ФЗН розраховувалася на 52 години. Вона складалася з 5 розділів. На перший із них відводилося 14 годин. Він присвячувався боротьбі трудящих країни проти влади поміщиків та капіталістів, а також побудові соціалізму в СРСР. Другий розділ (14 годин) містив основні відомості про Конституцію СРСР. У третьому розділі необхідно було за 6 годин викласти історію Великої Вітчизняної війни. Четвертий (12 годин) - розглядав плани радянського народу на майбутнє, кінцевою метою яких була побудова комунізму. П'ятий розділ (4 години), узагальнюючий попередні, мав присвячуватися ключовій ролі партії більшовиків і комсомолу у соціалістичних перетвореннях. Ще 2 години додатково приділялося на повторення вивченого матеріалу.

Програма була наповнена певним логічним зв'язком, якого викладачам необхідно було дотримуватися у процесі занять. Головними тезами були твердження, що:

- знедолені і безправні трудящі під керівництвом ленінсько-сталінської партії здійснили соціалістичну революцію, щоб побудувати найдосконаліший у світі суспільний лад;
- тільки завдяки цьому ладові було знищено сили фашизму, перемога над яким вивела СРСР у ряд наймогутніших держав світу;
- цей же лад дозволить у стислий термін завершити відбудову зруйнованого господарства і почати впевнену ходу на шляху до «повного торжества комунізму».

Під час політзанять викладачам належало підкреслювати значення непримиренної боротьби більшовиків з «ворогами трудящих класів» і різними опортуністичними елементами всередині партії. Велику Вітчизняну війну потрібно було представити найбільш справедливою війною в усій історії людства, оскільки вона велася не тільки за незалежність країни, але й за збереження «найбільш передового соціалістичного ладу» і звільнення народів Європи і Азії від фашистського рабства. Протягом всього курсу необхідно було наголошувати на керівній ролі партії, вождів народу і персонально товариша Сталіна як «великого організатора соціалістичного будівництва», «стратега і творця перемоги над фашизмом».

При вивченні періоду післявоєнного розвитку керівнику політзанять рекомендувалося наводити не тільки загальні дані п'ятирічного плану, але й очікувані показники місцевого розвитку рівня області, міста, окремих підприємств і підрозділів [13, с. 20-21].

З огляду на довший термін навчання в училищах, на політзаняття тут давали значно більше часу, і програма цієї дисципліни дещо відрізнялася від шкіл. У повоєнний час в межах викладання політзанять розроблялися окремі тематичні курси для РУ, кожен із яких акцентувався на певній галузі знань про СРСР: історії, географії, державно-правовому устрої. Наприклад, наказом начальника Головного управління трудових резервів (ГУТР) з березня 1946 р. у ремісничих і залізничних училищах в межах політзанять запроваджувалося вивчення навчального курсу «Простори і багатства нашої Батьківщини» обсягом 26 годин. Розраховувався він на одну навчальну чверть (по 2 уроки в кожному з 13 тижнів). За програмою, перші 8 годин занять курсу присвячувалися викладенню географічної інформації про СРСР природничого

характеру (моря, річки, гори, клімат, ґрунти, рослинні зони, корисні копалини тощо). На 9-16 уроках характеризувалися різні галузі економіки країни, на 17-18 - її населення, а решта навчального часу присвячувалася вивченню і детальному розгляду кожної союзної республіки та її народу [14, арк. 2-4].

Однак ідейно-політичне виховання не обмежувалося лише поліззаняттями. Воно здійснювалося в процесі освоєння учнями будь-якого предмета навчального плану. Не тільки загальноосвітні, але й загально-технічні дисципліни мали слугувати для вироблення матеріалістичного світогляду, виховання комуністичних поглядів і переконань, формування радянського патріотизму. Тому навіть у посібники зі спецтехнології чи техмінімуму могли включатися вислови класиків марксизму, цитати зі сталінської конституції і дані з п'ятирічного плану.

Вважалося, що ідеологічне виховання спонукає молодих робітників до підвищення продуктивності і творчого вдосконалення їхньої праці. Значна увага під час навчання (принаймні, формально) надавалася популяризації руху «ударників», що відображалося у навчальних програмах і літературі для закладів системи трудових резервів.

У якості прикладу візьмемо підручник Б. Бруштейна та В. Дементьєва з токарної справи для шкіл ФЗН. Ця книжка була базовою для вивчення техмінімуму з вказаної спеціальності та кілька разів перевидавалася великими накладками. Вона містила спеціальну главу «Стаханівські методи роботи». Тут наводилася низка прикладів реальних удосконалень і винаходів відомих токарів-«ударників», які мали слугувати прикладом для учнів. Однак конкретних і доступних дороговказів на шляху до перетворення на «передовика» без зміни виробничих технологій у тексті знаходимо лише три: економія часу за рахунок скорочення проміжків між машинними операціями над кожним виробом; обслуговування одночасно кількох верстатів («багатоверстатність»); суміщення споріднених професій (фрезерувальника, свердлувальника, шліфувальника тощо) [15, с. 137-141].

Однією з важливих складових навчального процесу в училищах і школах ФЗН було фізичне виховання. Його завданнями були:

- зміцнення здоров'я учнів, їх загартування і всебічний фізичний розвиток;
- виховання в учнів основних психофізичних і морально-вольових якостей: сили, швидкості, спритності, витривалості, сміливості, наполегливості, дисциплінованості, почуття товариства і колективізму;
- тренування в учнів основних прикладних рухливих навичок: ходьби, бігу, подолання перешкод, пересування на лижах, плавання тощо;
- засвоєння учнями основ техніки окремих видів спорту і залучення їх до систематичних занять фізкультурою і спортом;
- отримання основних знань з питань гігієни і надання першої допомоги [9, с. 9].

На практиці траплялися випадки, коли учні не могли засвоїти окремі тяжкі види робіт через власну слабкість і недостатній фізичний розвиток. Правильно ж підібрані навантаження на опорно-руховий апарат (ясна річ, за нормального харчування) дозволяли юнакам швидко зміцніти. Цей незаперечний факт усіма сприймався як виразне свідчення безпосередньої користі від присутності фізичного виховання у навчальних планах.

Крім обов'язкових занять з фізкультури у закладах системи ДТР передбачалися додаткові заходи, включені до режиму дня (ранкова гімнастика, гімнастика у перервах між заняттями), а також спортивна активність учнів у позанавчальний час. Для забезпечення останньої поширювалися секції Добровільного спортивного товариства «Трудові резерви». Періодично організовувалися заходи з підготовки і проведення атестування за комплексами норм ГТО і БГТО.

У роки війни з огляду на потреби обороноздатності країни місце фізичного виховання у навчальних планах займала військова підготовка. На її заняттях учням давали початкові військові знання та практичні навички в обов'язку підготовки одиночного бійця. Але додатково при школах ФЗН і училищах діяли різні мілітарні гуртки, що навчали хлопців та дівчат військовим спеціальностям снайпера, кулеметника, мінометника та ін. Навіть після заміни військової підготовки фізичним вихованням у 1946 р. ці гуртки ще кілька років продовжували свою діяльність.

При Роменській школі ФЗН нафтоцвіків № 5 працює військовий гурток. В ньому вже підготовлено 70 молодих снайперів.
На фотографії гурток фізкультури і Мілюшкін знайомить гуртківців з оптичним прицілом снайперської гвинтівки.
Фото С. Сударенка.

**Заняття у військовому гуртку Роменської школи ФЗН № 5.
Фото з газети «Більшовицька зброя» (Суми) за 21 квітня 1948 р.**

Розпорядком дня у навчальних закладах трудрезервів визначався час для проведення занять у проміжку з 8.30 до 16.30. Передбачалася перерва на обід з 12.30 до 13.30. Суворо регламентувався і час для вивчення домашнього завдання учнями - з 19.30 до 21.00 [8, с. 74].

Уроки з теоретичних дисциплін тривали по 50 хвилин. Що ж стосується виробничого навчання, то всю другу половину 1940-х років велася дискусія щодо його часової організації. Як науковці, так і практики, що працювали безпосередньо у школах та училищах, сперечалися між собою з даного питання. Дискусія вилилася на сторінки друкованого органу системи трудових резервів - журналу «Производственное обучение». Почалася

полеміка зі статті авторитетного спеціаліста у даній галузі Ф. Блинчевського. Він запропонував розбити час, відведений на виробниче навчання, на чітко регламентовані проміжки і централізовано встановити для початкової підготовки уніфікований 80-хвилинний урок і 15-хвилинні перерви, а для подальшого періоду - уроки по 3 повних години [16, с. 14].

Після цього почався вал статей до редакції з найрізноманітнішими альтернативними пропозиціями та їх серйозним обґрунтуванням. Обговорювалися різні варіанти встановлення тривалості уроку виробничого навчання:

- по 45-50 хвилин з 10-хвилинними перервами, що нагадувало б звичний для молоді режим середніх шкіл [17, с. 16-17];

- по 3 години, щоб учні встигали без відволікань опанувати певні прийоми, операції і процеси [18, с. 16-17];

- змінюваної протягом дня тривалості (25, 45, 80 і 90 хвилин) в залежності від призначення уроку: ознайомлення, набуття навичок, повторення, узагальнення знань тощо [17, с. 16-17];

- єдиний урок, що охоплює весь робочий день (з перервою на обід), за якого учні б відразу звикали до режиму роботи на виробництві [19, с. 9-10].

Ці пропозиції можна було легко реалізувати для початкової підготовки у власних майстернях шкіл та училищ. Втім, під час практики на базових підприємствах урочної форми організації навчання дотримуватися вже було складно і взагалі недоцільно через задіяність учнів у виробничому процесі.

Також паралельно відбувалася суперечка про потрібність і можливість фронтальності під час занять, за якої всі учні одночасно мали виконувати однакову роботу. Альтернативою цьому вважалися індивідуальний та змішаний підходи.

А поки відбувалися нескінченні теоретичні пошуки досконалої методології виробничого навчання, у школах та училищах буйним цвітом розквітла безсистемність та імпровізація. Незважаючи на інструкції ГУТР (згодом Міністерства трудових резервів) єдина система планування і обліку навчальної роботи в закладах УРСР була встановлена лише в 1947 р. [20, арк. 43]. Довгий час заклади будували свій навчальний процес на власний розсуд відповідно до існуючих місцевих умов. Все залежало від наявності приміщень для майстерень, матеріально-технічної бази, компетентного персоналу і рівня співпраці з базовим підприємством. У цій ситуації гостро стояла проблема координування виробничого навчання з теоретичним, без чого якість підготовки випускників залишалася низькою.

Для покращення професійної підготовки керівництвом системи трудових резервів рекомендувалося виділяти учням на базових підприємствах самостійні робочі місця, лави, пролети чи майданчики. Так, десятки шкіл ФЗН Сталінської області для навчання підземним професіям отримали у шахтах власні ділянки і лави. Низка закладів ДТР Харківської області мали самостійні виробничі майданчики у заводських цехах [20, арк. 42]. А учні Дрогобицької школи ФЗН № 3 своїми силами обслуговували дві бурових вишки і видобували нафту [21, арк. 86].

В той же час існували й інші думки щодо проходження навчання на підприємствах. Так, Сумське РУ № 1 вважало більш корисним тимчасове

прикріплення своїх вихованців до бригад дорослих працівників [22, арк. 10]. Водночас дирекція Жданівського (Маріупольського) РУ № 8 взагалі стверджувала, що виробниче навчання у власних майстернях більш ефективно, ніж у цехах заводу через можливість фронтальної організації занять та їх методичного забезпечення. Практика на підприємстві тут вважалася необхідною лише напередодні випуску і передачі молоді на виробництво [23, арк. 3]. Очевидно, дані підходи теж були виправдані і диктувалися місцевими особливостями професійної підготовки.

Використання праці «тудрезервників» було вигідним для економіки держави. Лише у 1947 р. учнями РУ, ЗУ і шкіл ФЗН України в процесі виробничого навчання було видобуто 890 тис. тон вугілля, поставлено 126 тис. пар кріплень і пройдено 18 тис. погонних метрів гірничих виробіток, виплавлено 4 тис. тон чавуну, відремонтовано 396 паровозів та 2,3 тис. вагонів тощо. Стимулюючим для молоді був той факт, що частину грошей, нарахованих навчальним закладам за проведення даних робіт, могли отримувати безпосередні виконавці, тобто учні [20, арк. 43].

Отже, складовими процесу підготовки молодих робітничих кадрів у закладах трудових резервів були: виробниче навчання, спеціально-технічні та загальноосвітні дисципліни включно з політзаняттями, а також фізичне виховання чи військова підготовка. Наголос робився на набутті практичного досвіду шляхом виробничого навчання, на яке відводилася лівова частка часу. Відмінності у навчальних планах шкіл та училищ системи ДТР дозволяли забезпечити одночасну потребу економіки у робітниках різних спеціальностей і рівнів професійної кваліфікації. У перспективі подальших досліджень обов'язково необхідно вивчити особливості виховного процесу в трудових резервах через його взаємопов'язаність з навчальним.

1. Очерки истории профессионально-технического образования в СССР / Под. ред. С.Я. Батишева. - М.: Педагогика, 1981. - 352 с.

2. *Веселов А.Н.* Профессионально-техническое образование в СССР: Очерки по истории среднего и низшего профессионально-технического образования в СССР / А.Н. Веселов. - М.: Профтехиздат, 1961. - 435 с.

3. *Котляр Э.С.* Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С. Котляр. - М.: Высшая школа, 1975. - 240 с.

4. *Терещенко Г.І.* Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти, 1940-1970 рр. / Г.І. Терещенко. - К.: Вища школа, 1974. - 159 с.

5. *Бомбандьорова О.А.* Державні трудові резерви на відбудові енергетичних та металургійних підприємств України (1943-1945 рр.) / О.А. Бомбандьорова // Наукові записки: [збірник наукових статей] / Відп. ред. М.І. Шкіль. - К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 1999. - Вип. 35, ч. 4: Педагогічні та історичні науки. - С. 201-210.

6. *Лобода М.* Трудові ресурси у важкій промисловості України під час нацистської окупації та у відбудовчий період (1941-1950) / М. Лобода. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. - 206 с.

7. *Селецький А.В.* До історії становлення і розвитку систем робітничої підготовки в Україні. Державні трудові резерви / А.В. Селецький // Проблеми інженерно-педагогічної освіти. Збірник наукових праць. - Випуск 28-29. - Харків: Українська інженерно-педагогічна академія, 2010. - С. 83-89.

8. Трудовые резервы СССР. Сборник официальных материалов / Сост. Розофаров М.С. - М.: Государственное издательство юридической литературы, 1950. - 376 с.

9. Содержание обучения в училищах и школах ФЗО // Производственное обучение. - 1947. - № 12. - С. 8-10.

10. Блинчевский Ф.Л. Профессионально-техническое образование рабочих в СССР / Ф.Л. Блинчевский, Г.И. Зеленко. - М.: Трудрезервиздат, 1957. - 160 с.
11. Голубенко В. Об уничтожении противоположности между трудом умственным и трудом физическим / В. Голубенко // Красный Крым (Симферополь). - 1948. - № 206(8066). - 16 октября. - С. 2.
12. Вейсбланд А. Новые учебные планы и программы школ ФЗО / А. Вейсбланд // Производственное обучение. - 1947. - № 3. - С. 6-7.
13. Лернер И. Программа политзанятий для школ ФЗО / И. Лернер // Производственное обучение. - 1947. - № 2. - С. 20-21.
14. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), ф. Р-3369, оп. 1, спр. 15, 26 арк.
15. Бруштейн Б.Е. Основы токарного дела / Б.Е. Бруштейн, В.И. Дементьев. - М.: Машгиз, 1948. - 160 с.
16. Блинчевский Ф. Методика инструктивного урока / Ф. Блинчевский // Производственное обучение. - 1947. - № 1. - С. 14-17.
17. К дискуссии об уроке производственного обучения. (Обзор неопубликованных материалов) // Производственное обучение. - 1947. - № 7. - С. 16-17.
18. Сквирский Я. За внедрение урока / Я. Сквирский // Производственное обучение. - 1947. - № 6. - С. 16-17.
19. Голант Е. Об основных элементах учебного процесса и длительности урока производственного обучения / Е. Голант // Производственное обучение. - 1947. - № 3. - С. 9-10.
20. Центральный державний архів вищих органів влади і управління України (далі - ЦДАВО України), ф. 4609, оп. 1, спр. 45, 135 арк.
21. ЦДАВО України, ф. 4609, оп. 1, спр. 47, 118 арк.
22. ДАСО, ф. Р-7607, оп. 1, спр. 20, 46 арк.
23. Державний архів Донецької області, ф. Р-6714, оп. 1, спр. 6, 11 арк.

References

1. Ocherki istorii professional'no-tekhnicheskogo obrazovaniya v SSSR / Pod. red. S. Ya. Batisheva. - M.: Pedagogika, 1981. - 352 s.
2. Veselov A.N. Professional'no-tekhnicheskoe obrazovanie v SSSR: Ocherki po istorii srednego i nizshego professional'no-tekhnicheskogo obrazovaniya v SSSR / A.N. Veselov. - M.: Proftekhizdat, 1961. - 435 s.
3. Kotlyar E.S. Gosudarstvennye trudovye rezervy SSSR v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / E.S. Kotlyar. - M.: Vysshaya shkola, 1975. - 240 s.
4. Tereshhenko G.I. Organizators'ka dijalnist' Komunistychnoi' partii' po pidgotovci robitnychyh kadriv na Ukraї'ni. Za materialamy navchal'nyh zakladiv profesijno-tehnichnoi' osvity, 1940-1970 rr. / G.I. Tereshhenko. - K.: Vyshha shkola, 1974. - 159 s.
5. Bomband'orova O.A. Derzhavni trudovi rezervy na vidbudovi energetychnyh ta metalurgijnyh pidprijemstv Ukraї'ny (1943-1945 rr.) / O.A. Bomband'orova // Naukovi zapysky: [zbirnyk naukovykh statej] / Vidp. red. M.I. Shkil'. - K.: Vyd-vo NPU im. M.P.Dragomanova, 1999. - Vyp. 35, ch. 4: Pedagogichni ta istorychni nauky. - S. 201-210.
6. Loboda M. Trudovi resursy u vazhkij promyslovosti Ukraї'ny pid chas nacysts'koi' okupacii' ta u vidbudovchij period (1941-1950) / M. Loboda. - K.: In-t istorii' Ukraї'ny NAN Ukraї'ny, 2012. - 206 s.
7. Selec'kyj A.V. Do istorii' stanovlennja i rozvytku system robitnychoi' pidgotovky v Ukraї'ni. Derzhavni trudovi rezervy / A.V. Selec'kyj // Problemy inzhenerno-pedagogichnoi' osvity. Zbirnyk naukovykh prac'. - Vypusk 28-29. - Harkiv: Ukraї'ns'ka inzhenerno-pedagogichna akademija, 2010. - S. 83-89.
8. Trudovye rezervy SSSR. Sbornik ofitsial'nykh materialov / Sost. Rozofarov M.S. - M.: Gosudarstvennoe izdatel'stvo yuridicheskoy literatury, 1950. - 376 s.
9. Soderzhanie obucheniya v uchilishchakh i shkolakh FZO // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 12. - S. 8-10.
10. Blinchevskiy F.L. Professional'no-tekhnicheskoe obrazovanie rabochikh v SSSR / F.L. Blinchevskiy, G.I. Zelenko. - M.: Tрудрезервиздат, 1957. - 160 s.
11. Golubenko V. Ob unichtozhenii protivopolozhnosti mezhdru trudom umstvennym i trudom fizicheskim / V. Golubenko // Krasnyy Krym (Simferopol'). - 1948. - № 206(8066). - 16 oktyabrya. - S. 2.
12. Veysbland A. Novye uchebnye plany i programmy shkol FZO / A. Veysbland // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 3. - S. 6-7.
13. Lerner I. Programma politzanyatij dlya shkol FZO / I. Lerner // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 2. - S. 20-21.
14. Derzhavnyj arhiv Sums'koi' oblasti (dali - DASO), f. R-3369, op. 1, spr. 15, 26 ark.

15. Brushteyn B.E. Osnovy tokarnogo dela / B.E. Brushteyn, V.I. Dement'ev. - M.: Mashgiz, 1948. - 160 s.
16. Blinchevskiy F. Metodika instruktivnogo uroka / F. Blinchevs'kiy // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 1. - S. 14-17.
17. K diskussii ob uroke proizvodstvennogo obucheniya. (Obzor neopublikovannykh materialov) // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 7. - S. 16-17.
18. Skvirskiy Ya. Za vnedrenie uroka / Ya. Skvirskiy // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 6. - S. 16-17.
19. Golant E. Ob osnovnykh elementakh uchebnogo protsessa i dlitel'nosti uroka proizvodstvennogo obucheniya / E. Golant // Proizvodstvennoe obuchenie. - 1947. - № 3. - S. 9-10.
20. Central'nyy derzhavnyy arhiv vyshhyh organiv vlady i upravlinnja Ukrai'ny (dali - CDAVO Ukrai'ny), f. 4609, op. 1, spr. 45, 135 ark.
21. CDAVO Ukrai'ny, f. 4609, op. 1, spr. 47, 118 ark.
22. DASO, f. R-7607, op.1, spr. 20, 46 ark.
23. Derzhavnyy arhiv Donec'koi' oblasti, f. R-6714, op. 1, spr. 6, 11 ark.

Король В. Н.

специалист I категории кафедры теории и истории государства и права Сумского государственного университета, соискатель кафедры истории Украины Харьковского национального педагогического университета им. Г.С. Сковороды. ScopusAuthor ID: 56705106200

СОДЕРЖАНИЕ И ОРГАНИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ В ЗАВЕДЕНИЯХ СИСТЕМЫ ТРУДОВЫХ РЕЗЕРВОВ В ВОССТАНОВИТЕЛЬНЫЙ ПЕРИОД (1943-1950 гг.)

Статья посвящена изучению особенностей содержания и организации обучения в учреждениях системы государственных трудовых резервов в условиях восстановления экономики Украины в 1943-1950 гг. Автором были рассмотрены учебные планы школ ФЗО и ремесленных училищ 1940-х годов. Было проанализировано распределение учебного времени между дисциплинами и их содержательное наполнение.

Ключевые слова: послевоенное восстановление, система трудовых резервов, школы ФЗО, ремесленные училища, учебный процесс, организация обучения, учебная документация.

Korol V. M.

1st category specialist of Sumy State University, Department of Theory and History of State and Law; post graduate student of H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Department of History of Ukraine. ScopusAuthor ID: 56705106200

CONTENT AND ORGANIZATION OF THE TRAINING IN LABOUR RESERVES INSTITUTIONS DURING THE RECOVERY PERIOD (1943-1950)

The article deals with studying the content and organization features of education in Labour Reserves institutions during the economy reconstruction of Ukraine in 1943-1950. Curriculums of factory training schools and vocation schools were reviewed by the author. Distribution of training time between subjects and their content also were considered.

Soviet Labour Reserves system provided youth vocational training to replenish the collectives of strategic enterprises sectors of the economy. Components of the young workers education in Labour Reserves institutions were: industrial training, especially technical and general education subjects, political classes and physical or military training. The main emphasis was placed on gaining practical experience by students through industrial training, to which the largest share of the time was assigned.

Typically the term of training in factory training schools was only 6 months. There were no general education subjects as a rule. The preparation process in vocation schools lasted for two years. It was more circumstantial and qualitative. Differences in the curriculums of factory training schools and trade schools allowed ensuring simultaneous economy needs in workers of different specialties and professional qualification.

The research is based on materials from Ukrainian archives and periodical publications of Late Stalinism period.

Keywords: post-war reconstruction, Labour Reserves system, factory training schools, vocational schools, educational process, organization of training, educational documentation.